

פולמוס חברתי בפירושי המקרא של ר' יוסף אבן כספי

אברהם גרוסמן

אבן כספי – פרשן ופילוסוף, מבקר ופולמוסן

ר' יוסף בן אבא מארי אבן כספי (להלן: כספי) נמנה עם חכמיה המפורסמים של פרובאנס בימי הביניים. הוא נולד בשנת 1279 בעיר ארגנט'ייר (l'Argentière), ומכאן הכינוי שבחר לעצמו 'אבן כספי', ונפטר בין השנים 1340–1350. היה מחבר פורה והותיר למעלה מעשרים ספרים העוסקים בפרשנות המקרא, בפילוסופיה, בענייני לשון ועוד.¹

* מהדורות פירושי כספי למקרא הנזכרות להלן הן: טירת כסף = פירוש לתורה, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ה; מצרף לכסף = פירוש לתורה בדרך הפשט, מהדורת י' לאסט, קראקא תרס"ו; חצוצרות כסף = שני ביאורים על-משלי, בתוך: עשרה כלי כסף, א, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ג; פירוש לנביאים ראשונים, בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', בעריכת מ' כהן, ירושלים 1992–1995; פירוש כספי לישעיהו וליחזקאל, בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', בעריכת מ' כהן, ירושלים 1996, 2000; ספר המוסר, בתוך: I. Abrahams (ed.), *Hebrew Ethical Wills*, Philadelphia: 1926, Vol. I, pp. 127–161; פירוש למגילת אסתר, בתוך: עשרה כלי כסף, ב, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ג, עמ' 29–40; פירוש לקהלת, בתוך: עשרה כלי כסף, א, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ג, עמ' 185–215; גביע הכסף = מהדורת B. Herring, *Joseph Ibn Kaspi's Gevia' Kesef*, New York 1982; מקצת פירושי של כספי עובדו מחדש על ידיו, ולכן יש הבדלים בין כתבי היד. יתר על כן, המהדיר הראשי של פירושי, יצחק לאסט, לא דייק בהעתיקותיו מכתבי היד, ולעתים הגיה אותם מבלי להעיר על כך. ציינתי רק הבדלים של ממש בהשוואה לנוסח בכתבי היד.

1 להלן כמה מן המחקרים העיקריים שנכתבו על כספי: E. Renan, *Les écrivains juifs français des XIVe siècle*, Paris 1893, pp. 131–206; H. Gross, *Gallia Judaica*, Amsterdam 1969, pp. 67–69; I. Twersky, 'Joseph Ibn Kaspi — Portrait of a Medieval Jewish Intellectual', in I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Cambridge Mass. 1979, pp. 231–257; B. Mesch, *Studies in Joseph Ibn Kaspi*, Leiden 1975; התקומה מחדש של מדינה יהודית לפי יוסף אבן כספי ולפי שפינוזה, בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ז, עמ' 277–304; ק' סיראט, הגות-פילוסופית בימי-הביניים, ירושלים 1975, עמ' 325–336; ש' רוזנברג, 'הגיון', שפה ופרשנות המקרא בכתביו של ר' יוסף אבן-כספי, בתוך: מ' חלמיש וא' כשר (עורכים), דת ושפה, תשמ"ב, עמ' 105–114; חנה כשר, יוסף אבן-כספי כפרשן פילוסופי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ג; הנ"ל, שולחן כסף לר' יוסף אבן כספי, ירושלים תשנ"ו, מבוא, עמ' 9–53, ושם בעמ' 52–53 ספרות נוספת; א' גרוסמן, 'זלזול בנשים על רקע פילוסופי — ר' יוסף אבן כספי', ציון סח (תשס"ג), עמ' 41–67. לדיון בספרות המחקר ראו: טברסקי, שם, עמ' 231–232.

כספי היה ציניקן, המכיר בערך עצמו ובעל חוש הומור. הדבר מצא ביטוי מובהק בחיבוריו, ובעיקר באלה העוסקים בפרשנות המקרא. יצירתו מאופיינת בחותם אישי עז. בפירושו למקרא הרבה לשלב הערות אישיות על קורותיו ועל אופי החברה היהודית בזמנו, והן מלוות בהערות עוקצניות לרוב. לעתים קרובות שילב את התקפותיו על מתנגדיו בתוך פירושו למקרא, וניצל הזדמנויות שנקרו לפניו לתכלית זו, גם אם אין להם אחיזה בלשון הכתובים. אמנם רוב יצירתו של כספי עוסק בפרשנות המקרא, אך אליבא דאמת יותר משהיה פרשן מקרא היה פילוסוף המנצל את כתובי המקרא כגורם מזמן להבעת דעותיו.²

כספי ניחן בביטחון עצמי רב והערכה עצמית גדולה. תכונה זו עוברת כחוט השני בכל יצירתו. פירושו מקוריים, ולעתים קרובות ביותר חלק על מסורות חז"ל ועל דעות של חכמים שקדמוהו. אינטלקטואל מובהק היה. הוא נסע למרחקים — מצרים וצפון אפריקה — ללמוד פילוסופיה ולרכוש דעת, והקדיש תשומת לב רבה להתבוננות בריאליה בארצות המזרח. מאוחר יותר עשה בה שימוש מרובה בפירושו למקרא, אף על פי שלעתים קרובות פירושו לוקים באנכרוניזם.

הכרת דמותו של כספי חשובה להבנת המחלוקות הקשות שלו עם מתנגדיו. הוא היה בר-פלוגתא חריף ונטל חלק פעיל בפולמוסים דתיים וחברתיים שהתעוררו בקהילות ישראל שבפרובאנס ומחוצה לה בזמנו, ובעיקר בשאלת מקומה של הפילוסופיה בחיי הרוח של היהודים. פולמוס קשה זה הגיע לשיאו בחרם על לימוד הפילוסופיה שהטילו ר' שלמה אבן אדרת (רשב"א) ובית דינו בשנת 1305, חרם שעורר מחלוקת קשה בחברה היהודית בפרובאנס ובספרד.³ מאבק חריף זה בא לידי ביטוי מובהק ביצירתו של כספי, והוא אחד הגורמים שדחפו אותו להעלות על הכתב את רעיונותיו על מעלת הפילוסופיה ועל חשיבותה להבנת היהדות בכלל וכתבי הקודש בפרט. כספי נטל חלק גם בפולמוס היהודי-נוצרי והוא מצא ביטוי נרחב בפירושו למקרא.⁴ זאת הייתה תקופה קשה ליהודי צרפת. בשנת 1306 הם גורשו ממנה, וגם יהודי פרובאנס נפגעו קשות. בשנת 1315 חזרו רבים מהמגורשים לצרפת, אך בימיו של לואי העשירי (1316–1322) יצא מסע צלב של הרועים (Pastoureaux) ופגיעתו בקהילות ישראל שבדרום צרפת הייתה קשה ביותר.⁵

2 כבר העיר על כך טברסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 233: 'However, from a substantive-typological point of view, he should be characterized as a "Maimonidean", as an energetic zealous intellectual,

a broker of rationalistic ideas and ideals rather than as a Bible commentator or grammarian' רבות נכתב על פולמוס קשה זה ועל השלכותיו החברתיות. אסתפק כאן בהפנייה אל ארכעא מחקרים בלבד: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 170–178; J. Sarachek, *Faith and Reason, the Conflict over the Rationalism of Maimonides*, Williamsport, Pa. 1935, pp. 167–201; י' שצמילר, 'לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם', ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 126–144; מ' הלברטל, בין תורה לחכמה, ר' מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס, ירושלים תש"ס, עמ' 113–116, 152–180, ושם בהערות ספרות נוספת.

4 על ההשפעה של פולמוס זה על פרשנותו של כספי ראו פינס (לעיל, הערה 1).

5 על האירועים הקשים באותה העת ראו: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית (לעיל, הערה 3), עמ' 235–238; ש' שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל-אביב 2001, עמ' 280–295.

כספי הרבה לנדוד בין קהילות פרובאנס ומחוצה להן. בקולופון של פירושו למקרא פירט את מקום כתיבתם, ומהם עולה שהוא נדד בערי פרובאנס. כמו כן ביקר בקטלוניה, בארגון ובוולנסיה שבספרד, במיורקה ובמצרים, וסיפר על תכניתו לנסוע גם לפאס שבצפון אפריקה. נסיעותיו למצרים ולצפון אפריקה נקשרו בשאיפתו לרכוש דעת ולבקר בבתי מדרשות שבהם עסקו בפילוסופיה, כפי שהעיד בדבריו בפתיחת ספר המוסר:

אמר יוסף אבן כספי: כל ימי יגעתי להתגדל בין החכמים ומנוחה לא מצאתי. זה לי עשרים שנה גליתי למקום תורה לפי הנשמע. שכנתי באחרית ים, ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול החכם השלם המורה. ומצאתי שם זרעו וזרע קודשו כלם צדיקים, אבל בחכמות לא היו מתעסקים... קראתי על עצמי: 'היו היורדים מצרים לעזרה' (ישעיהו לא, א) ואשוב אל ארצי בבשת פנים... ויהי היום, רוח ה' העירני לחפש בבירות ארץ המערב, ואסוב קטלוניא וארגון והנני היום העיר הגדולה בלנצ'אה (Valencia). ואם יחיני מחיה המתים, אסוב עוד כל ארגון וספרד ואעבור פאס, כי שמעתי שמה ישבו כסאות לחכמים. ובכל מקום אשר אני הולך עושר וכבוד אתי תהלה לאל.⁶

מהו הגורם לנדודיו בערי פרובאנס? לאחרונה הציעה חנה כשר לתלות זאת ברדיפות הנוצרים עמם הרבה להתפלמס: 'נראה כי כספי סבל מרדיפות דת מצד הנוצרים. נוסף על פולמוסיו בכתב עם עמדות ופירושים נוצריים כספי מעיד על השתתפותו בוויכוח בוולנסיה. נראה שלא היו אלה עימותים אקדמיים גרידא, שכן הוא מתאונן על "קורות וצרות תכופות ותפישות להשניא זמנין ודת, ומכולם הצילני ה'".⁷

בנימוק זה יש כדי להסביר את עקירתו לספרד, אך ספק אם יש בו כדי להסביר את נדודיו בערי פרובאנס, שהרי מתנגדיו הנוצרים יכלו בנקל לרדוף אותו בכל אחת מערים אלה. העובדה, שגם בפרובאנס עצמה לא מצא מנוח ועבר מעיר אחת לחברתה, מסייעת להנחה שלא רק בקשת האמת וחיפוש אולפנות להשכלה ולא רק פולמוסיו עם הנוצרים הביאו לנדודיו, אלא גם היריבות הקשה שלו עם מתנגדי הפילוסופיה

6 ספר המוסר, שאותו כינה כספי 'יורה דעה', מהדורת אברהם, עמ' 130–131. גם בחיבורו מנורת כסף חזר והביע את תסכולו הרב ממה שראה במצרים. לאחר שביכה את מר גורלו שלא זכה 'לצקת מים' על ידי הרמב"ם סיפר ש'ירד' למצרים אל בניו 'כי חשבתי היות מעלה מאב לבן נוסעת, וכבר ככתה נרו בעונותינו' (מנורת כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, ב, מהדורת 'י' לאסט, פרסבורג תרס"ג, עמ' 94). בפירושו לתורה, מצרף לכסף (עמ' 42), כתב: 'כמו שקרה לי במצרים בפעם הראשונה שהלכתי להקביל פני הנגיד דור רביעי אל המורה ז"ל, ברכני ברכה ארוכה להראות לי אהבה וחבה, ואני מחריש'. מכאן דייק שם 'י' לאסט, שכספי ביקר פעמיים במצרים, אך הצעה זו מסופקת. ככל הנראה כוונת כספי לנסיעתו הראשונה מחוץ למקומו. מדוע ישוב ויבקר במצרים, אם אכזבתו הייתה כה קשה? את שתיתקו נראה להסביר באכזבתו הגדולה ממה שראו עיניו.

7 כשר, שולחן כסף (לעיל, הערה 1), עמ' 13. על ויכוחיו של כספי עם חכמים נוצרים ראו: D.J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*, New York 1977, pp. 33, 41

שרדפוהו, תרמו להחלטתו לעזוב את מקומו. סיוע לכך בשתי עובדות: היחס השלילי כלפי מקומו, פרובאנס, המובע בפירושו⁸, והקובלנות החוזרות ונשנות על המריבות והפלגנות האופייניים לעם היהודי. לדעתי יש לתלות בכך גם את השבחים שחילק לאברהם, 'הפילוסוף הגדול', שנטש את מקומו באור כשדים יחד עם אביו, תרח, ועבר לארץ אחרת כדי להימנע מפולמוסים רעיוניים עם תושבי מקומו.⁹

אברהם אבינו היתה האמת בלבו כאש בוערת, רצוני מה שהשיג מידיעת מציאות השם ית' עד שגדלה הקטטה בינו לבינם, עד שראה בו תרח אביו מעוצם הסכנה שהיו בהיותם יושבים שם בסבת אברהם. וראה בעצתו לברוח משם ולעזוב כל הגליל ההוא... להודיענו בתכלית הקצור כי רבו שונאיו ורודפיו בזמנו לסבת רדפו אחר האמת, כמו שהוא בכל הזמנים ובכל העמים. וד' רגלי חסידיו ישמר.¹⁰

ייתכן שבמשפט המסיים המתאר את רדיפת אברהם בשל חיפוש האמת 'כמו שהוא בכל הזמנים', כיוון כספי גם לפולמוס הקשה שלו עם מתנגדיו על מקומה של הפילוסופיה בהשכלה היהודית ולא רק לפולמוסיו עם נוצרים. הסכסוכים הקשים בין הפילוסופים למתנגדיהם עוברים כחוט השני ביצירתו של כספי, וזהו הנושא הטעון ביותר מבחינה רגשית בינו ובין מתנגדיו. הוא אפיין ככלל את החברה היהודית בימיו כחברה פלגנית ומסוכסכת שאין כמותה בשום עם אחר. ולא נחה דעתו עד שהציע ליהודים — הפלגנים הגדולים ביותר — לא להתייחס אל אברהם, אלא להקדים את ייחוסם לדורות קדומים יותר, אל פלג בן נינו של שם, עליו מסופר ש'בימיו נפלגה הארץ' (בראשית י, כה):

וכן היה ראוי שיתיחס אברהם וזרעו אחריו לפלג, כי הוא נשאר אבינו אשר ממנו נפרדו [בכ"י המבורג: נפרדנו]. אבל לא רצו אבותינו להתייחס לפלג להיות הוראתו רעה [דהיינו: משמעותו שלילית]. אמנם אם יכלו להסתיר השם, לא יכלו להסתיר הטבע. ועדים נאמנים אנחנו עד היום לאמנו הבכורה [בכ"י המבורג: הכבודה] אשת פלג, כי באמת בני פלג אנחנו, להיות ההסכמה נעדרת ממנו על כל משפחות האדמה.¹¹

- 8 הוא מכנה אותה 'הארץ הזאת אשר ארהה', פירוש כספי למשלי, עמ' 131. ברור שתיאור זה יכול לנבוע גם מרדיפות היהודים בפרובאנס באותה העת.
- 9 טירת כסף, עמ' 72. הוא הדגיש שם (עמ' 30) שגם ירמיהו הוכה בידי יריביו ולוט ניצל רק על ידי 'בריחה מן הארץ ההיא'.
- 10 טירת כסף, עמ' 72. בכ"י המבורג-לוי 8, דף 137ב, מובא המקור בשינויים קלים. במקום 'עד שראה בו' כתוב: 'עד שראה כן'; המילים 'וראה בעצתו' ו'רודפיו' חסרות.
- 11 שם, עמ' 71. בכ"י המבורג-לוי 8, דף 137א, מצויים הדברים בשינויים קלים, והערתי כאן על שניים מהם. המהדיר י' לאסט, פירש 'אמנו הבכורה אשת פלג' כמכוון אל מריבה, שהיא בת זוגו של פלג, ודבריו מסתברים, גם לפי הנוסח 'הכבודה' שבכ"י המבורג. במקבילה במצרף לכסף עמ' 43 כתב כספי: 'פושעים מבטן היינו, בני קטטה ומחלוקת והעדר הסכמה... כי עדיין בני פלג אנחנו, כלנו בני ריב ומדון ומחלוקת והיא שהחריכה את ביתנו ועדיין במקומה עומדת'.

בפירוש מעשה חם בן נח (בראשית ט, כ-כה) כתב כספי: 'והנה ידוע ממנהגנו, כי אנחנו היום כשנשנא איש מן האנשים לאיזה סבה שתהיה, לא נמצא בעצמנו שנזכירהו בשמו. כל שכן השנא שונא האמת והיושר'.¹² מטרתו של כספי היא להסביר את השנאה של נח לחם בנו. מבחינה פרשנית גרידא, לא היה צריך כלל להיזקק לשונאי הפילוסופיה (= שונאי האמת). אך האיבה שבקרב כלפי מתנגדיו הייתה כה עזה, עד שקשה היה לו להבליג ולהסתיר את רגשותיו.

על מה נסב הפולמוס הקשה בין כספי למתנגדיו? בראש ובראשונה על נושאים אידאיים. הוגה דעות מקורי ונועז היה כספי. את פירושו לתורה חילק לשניים: טירת כסף ומצורף לכסף. הראשון — אותו כינה כספי גם ספר הסוד — הוא שעורר עליו מתנגדים רבים בדורו ובדורות שלאחר מכן, ואף בדור של גירוש ספרד עדיין קמו עליו מערערים. בפתיחת ספרו רמז כספי שבחיבור זה מטרתו לטפל בבעיות קשות השנויות במחלוקת, שספק בעיניו אם ראוי לדון בהן בפומבי:

כונתנו בזה הספר להעיר על ביאור אלו הסודות אשר בתורתנו, שקראום חכמינו ז"ל סתרי תורה. אבל סדר הבאור הזה יהיה ברמיזות נסתרות... ועל כל זה קראנו ספרנו זה ספר הסוד... אבל מה שאכלול בזה הוא חבור דברים עמוקים וחמורים מאד יסודם ספרי החכמות העיוניות.¹³

הוא שב והדגיש מספר פעמים את תקוותו, שדבריו לא יגרמו נזק לקוראים שאינם אמונים די הצורך על העיון הפילוסופי:

יבואו דברי במין הסוד וההסתור עד שאם אהיה מגלה טפח אהיה מכסה ארבעה טפחים... מצורף להיות כונתנו וכוונת כל מחבר ספר להועיל לרואים והדברים הנכבדים האלה חזקי הזהר עצומי הבהירות, לכן יפזרו הרואות ויזיק זה אל הרואים עד שאפשר שיכחו עיניהם, לכן אשים על פני רוב דברי מסוה כדי שלא יזיקו ויהיה באפשר שיועילו. ואם על כל זה אפשר שיזיקו, אבל יהיה זה לחולי העינים, ואולי אפשר לחליים שיראו כנגדם דברים שאינם נמצאים שם.¹⁴

את מתנגדיו כינה כאן 'חולי העינים' ובמקומות אחרים קראם 'ערומים ממלאכת ההגיון', דהיינו אנשים שאינם אמונים על ההשכלה הפילוסופית. תקוותו לא עלתה יפה וחששותיו התקיימו. דבריו עוררו פולמוס גדול. לדעת מתנגדיו, ב'סודות' וב'רמזים' הוא הביע דעות קיצוניות הרחוקות מתפיסות שהיו מקובלות ביהדות מדורות הרבה, ועוד נשוב לכך להלן בדיון ביחסים שבין כספי לבין רבנים שבמקומו.¹⁵ כספי הרבה להתלונן על ההתרחקות של חכמי ישראל מן הפילוסופיה ('חכמת ההגיון'). לדעתו, התרחקות זו נבעה מבורות ומאי-הכרת מקומה החשוב של

12 טירת כסף, עמ' 69.

13 שם, עמ' 1.

14 שם, עמ' 8-9.

15 מספר דוגמאות ל'רמזים' בעייתיים במיוחד הובאו אצל פינס (לעיל, הערה 1), עמ' 277-278; טברסקי ומש (לעיל, הערה 1); כשר, יוסף אבן כספי כפרשן פילוסופי (לעיל, הערה 1).

הפילוסופיה בהבנת המקרא ועיקרי האמונה היהודית. עשרות פעמים הוא חזר והדגיש שאי אפשר להבין את המקרא ולפרשו כהלכה בלא ידע מעמיק בפילוסופיה, כגון: בפירוש הכתוב "ויהי נא פי שנים ברוחך אלי" (מלכים ב ב, י) הוא כתב: 'כמה נבהלו ונבעתו כל המפרשים על זה, כי לא שמו לבם להבין ספרינו הקדושים על דרך ההגיון; ולא יובן ספר בלעדיו על דרך היושר'.¹⁶ שלוש הדמויות הנערצות עליו ביותר הן: אריסטו, רמב"ם ור' אברהם אבן עזרא. גם רש"י נזכר בפירושו. בדבריהם הרבה להגות ועליהם הרבה להסתמך, לעתים במפורש ולרוב בסתם, מבלי להזכירם. כמו כן נזקק לדבריהם של הוגי דעות מוסלמים שקדמוהו ולספר השורשים של ר' יונה אבן ג'נאח.

על אף חובתו הגדולה אל חכמים אלה, לא היסס לחלוק עליהם, ולעתים אף בחריפות, ובמיוחד על ר' אברהם אבן עזרא. כספי דיבר בשבח הענווה, אך הוא לא סיגל תכונה זו לעצמו. לעתים קרובות התפאר כי קודמיו לא הבינו את המקרא כהלכה, וכי רק ידיעותיו המעמיקות בפילוסופיה ובפילולוגיה והכרת הריאליה של ארצות המזרח אפשרו לו לגלות את האמת.

דברי הפולמוס ששילב כספי בפירושו למקרא, במפורש או ברמזה, מאפשרים להציץ אל עולמו הרוחני של אינטלקטואל יהודי מובהק, שראה בהשכלה הפילוסופית ערך גדול כשלעצמו ואחד מעיקרי האמונה היהודית.¹⁷ הם אף מאפשרים לעמוד — ולו באופן חלקי — על כמה יסודות באפיונה של החברה היהודית בפרובאנס בזמנו. בדיוננו להלן לא נעסוק בצדדים רעיוניים סביב מקומה של ההשכלה הפילוסופית ותכניה בחברה היהודית. נושא זה נדון בהרחבה בספרות המחקר, ולא אשוב לעסוק בו, אלא אתרכז באספקטים חברתיים שנלוו לפולמוס זה. לא קל לגלותם. הם מפוזרים, מפורדים ורמוזים, וכבר קָבַל על כך שלמה פינס: 'רוב כתביו הם פירושים, וקשה למצוא את הפירושים הרעיוניים המפוזרים בהם. סגנונו של אבן כספי הנוזק לרמזים, שהם אמנם לפרקים שקופים למדי, והנמנע בדרך כלל מהרצאה ברורה של דעותיו האריסטוטליות, מכביד אף הוא במשימה זו'.¹⁸

אין לדיין אלא מה שעניו רואות, ובדברי להלן אנסה לדלות רמזים מפורדים אלה ולעמוד על שורשיו של הפולמוס החברתי, ובמיוחד בשלושה נושאים: 1. היחסים שבין כספי ל'פשוטי עם'; 2. היחסים שבין כספי ל'רציונליסט' לרבנים שנמנו עם מתנגדיו; 3. היחסים שבין כספי לפרנסי הקהילה. בנושא השני התמונה ברורה למדי, ואילו באחרים הספק עודנו רב. השאלה העיקרית מן הבחינה המתודית היא: באיזו מידה ניתן להסתמך על קובלנותיו ועל רמזיו המגמתיים של כספי בתיאור המציאות שפגש בקהילות ישראל שבפרובאנס. ייתכן שהוא הפריז על המידה, כדרכם של מטיפים ומוכיחים בשער, ומה גם שמגמתו להשחיר את פני יריביו ברורה. אופיו של כספי כפולמוסן חריף מוסיף קושי להסקת מסקנות חד-משמעיות מדבריו בנושא זה.

16 פירוש כספי למלכים, מהדורת הכתר, עמ' 163.

17 לעניין זה ראו במיוחד: טברסקי ומש (לעיל, הערה 1).

18 פינס (לעיל, הערה 1), עמ' 277.

בין כספי לפשוטי עם

איש מתנשא היה כספי. הוא בן ל'המון', ומונה זה שכיח מאוד בפירושי ומבטא זלזול עמוק באנשים נעדרי כישרונות אינטלקטואליים הולמים. קבוצה אחרת אליה התייחס בזלזול הן הנשים. הוא ניצל הזדמנויות רבות שנקרו בדרכו כדי לפגוע בהן ולציירן כנחותות, כנעדרות כישרונות אינטלקטואליים, כערמומיות, כצבועות וכקלות דעת.¹⁹ יחסו המתנשא כלפי חסרי השכלה פילוסופית הקל על כספי להתנצח עם יריביו בתקיפות, מבלי שחש צורך לברור את דבריו.

יריבות עם 'ההמון' ראוי לה, לדעתו, שתהא משאת נפש של איש המעלה והיא משמשת עדות מובהקת לעליונותו האינטלקטואלית. מי שמשתדל לחיות בשלום עם סביבתו תוך הצנעת דעותיו חוטא לאמת. וכך כתב בפירושו הכתוב 'ותועבת צדיקים איש עול' (משלי כט, כז):

אמר יוסף: תמה אני, איך מי שידע זה הפסוק, ופסוק: 'עוזבי תורה יהללו רשע' (משלי כח, ד), יתן אל לבו להיותו רצוי לכל אחיו, רצוני, בני הזמן בכלל ואף לקצתם. כי ידוע, כי הן רבים עתה עם הארץ, ושלמה אמר: 'ותועבת רשע ישר דרך' (משלי כט, כז). אם כן אנו אין לנו רק [=אלא] להתאמץ לעלות במרכבות היושר, עד שנהיה נתעבים להמון, ואין בידינו סימן יפה וטוב שנכיר בו הטובים אנחנו, רק שנהיה נתעבים מההמון.²⁰

הוא לא היסס לפרסם ברבים את סלידתו מפני ה'המון' והעיר בציניות: 'וכמה פעמים יקרה להמונינו שיראו בחלומותם שצו שיחנקו עצמם או שיטבעו במים. ומי יתן ויקיימו אלו המצוות'.²¹

בפירושו לתורה — אותו כתב בשנת 1317 — סיפר כספי שנהג להתרחק מחברת רוב בני קהילתו בשל יכולתם האינטלקטואלית הדלה והתרחקותם מהעיסוק בפילוסופיה:

וכבר ידעו שכני ומכירי כי לא השתדלתי מימי להראות לכלל בני אדם, מאשר

19 ייחדתי לכך דיון. ראו לעיל, הערה 1. עשרות פעמים נזקק כספי בפירושי למונח 'ההמון', כשהוראתו שלילית דרך קבע. לעתים כינה אותם 'שוטים', כגון בפירושו למלכים, מהדורת הכתר, עמ' 235, 261, 279; פירושו לישעיהו, שם, עמ' 101.

20 פירוש כספי למשלי, עמ' 125 על פי הנוסח בכ"י מינכן 265, דף 32ב. והשוו דבריו בטירת כסף, עמ' 23 ('ואין ספק שבכל זמן הרעים רבים מן הטובים, והטובים נבזים ושפלים בעיני הרבים. וסבת זה דבריהם ומעשיהם שהם מתנגדים לעיני ההמון, עד שהם בעיני ההמון שוטים ומשוגעים וחסרי הדעת, כמו שההמון בעיני החכמים'). לשוא נחפש עקביות מלאה בדבריו בנושא זה. הוא הטיף לבנו שלא להעיר על קלקולים בחברה במקום שדבריו לא יתקבלו. סתירות פנימיות מצויות לעתים בפירושי ומקורן, ככל הנראה, במטרתו ובמצב רוחו בעת כתיבת דבריו. "אברהם מס (לעיל, הערה 1) תיארנו כאדם 'חביב על הבריות בכל מקום שהוא', שם, 127; לא אדע כיצד הגיע למסקנה זו. מעיון במקורות מתקבלת, לדעתי, תמונה שונה.

21 טירת כסף, עמ' 90.

אין רצוני לקבץ בין שני הפכים, ואני יודע שבכללם משכילים וסכלים, וגם הסכלים הם הרבים, כמו שאבני המרגמה רבות מאבני שהם ופטדה. לכן היה מנהגי מעט החברה עם בני אדם ולא אתנחם כלל ליתרוני על הסוסים והפרדים.²²

כספי מיצר שבימיו בגלות שוב אין הבחנה מספקת וראויה בחברה היהודית בין המעמדות השונים, וההבדל ביניהם הוא כמותי בלבד. הוא התגעגע לימים עברו בהיות באומה מעמדות נפרדים. הוא לא פירטם, אך ככל הנראה כיוון לכוהנים, ללוויים ולנביאים, שבתקופת המקרא נבדלו מהאחרים בצורה ברורה, ובתקופת המשנה והתלמוד — למעמד החכמים. על כל פנים, הוא קרא לאלה הנופלים מדרגתו הרוחנית שיכירו במעמדם הנחות ולא יתפלמסו עמו, ושב והדגיש את תחושת העליונות המפעמת בו הגורמת לו להתרחק מאחרים:

והוא הדין בכל זמן עם (עת?) רחוק ההמון מהטובים הנמצאים בנו בכל דור ודור. וגם בדור הזה שאנו בו שאבד חסיד מן הארץ והיינו לעם אחד, כלנו סכלים כלנו אוילים. אבל הסכלות בינינו מתחלף בפחות ויתר. ועם היות היתרון בינינו פחות מאד, ראוי לאשר למטה שיבוש ויכלם על פחיתותו ושפלותו, ולא ידבר באשר למעלה ממנו כלל. ואם ירבו וידברו, יש למשכיל שלא יחר אפו ולא ישית לבו להם ולדבריהם... אף כי ראוי לו לשמוח בו על יתרון חלקו כשאינו מהם ולא מהמהם. לך אחי בא בחדריך וסגור דלתך בעדך.²³

הנחתו הבסיסית של כספי היא שסדרי חברה מתוקנים מחייבים להפריד בין המעמדות ולהתייחס בזלזול אל 'השפלים הבזויים':

כי אין ראוי שיגדיל השפלים הבזויים כמו העבדים, אבל ינהיגם בשפלות ובהכנעה ובזיון, כי כן ראוי להם. ואם הוא יעשה הפך זה עד שהוא מענג עבדו מנערותו ומרגילו בביתו עם בניו ושאר בני ביתו דרך גדלה, הנה אחריתו יהיה נין, וישתוה עם יתר בניו ויחלוק עמם נחלתו, וזה יהיה ענשו.²⁴

גם במקום אחר תיאר את העבדים 'המגואלים באשפות'.²⁵ לא ייפלא אפוא אם כספי סירב לקבל את דברי הרמב"ן ששרה חטאה בעינוי שפחתה הגר. לדעת כספי, היא נהגה

22 שם, עמ' 8.

23 מצרף לכסף, עמ' 257. אפשר שבכתוב שהביא בסוף דבריו מישעיה כו, כ כיוון גם לסופו 'חבי כמעט רגע עד יעבור זעם'. ללשון 'ולא מהמהם' ראו: יחזקאל ז, יא.

24 בביאור הכתוב: 'ואחריתו יהיה מנון', פירוש כספי למשלי כט, כא, עמ' 125. תיקנתי על פי הנוסח בכתב היד גופו, מינכן 265, דף 32א. כספי התעלם מדברי איוב המתאר את יחסו הלבבי אל עבדו ואל אמתו, שהרי 'הלא בבטן עשני עשהו' (איוב לא, טו), כשם שהתעלם מההלכות הרבות המצויות בתלמוד על היחס האוהד אל עבדים עבריים שהובאו גם בספר משנה תורה לרמב"ם, חכם שהיה נערץ על כספי.

25 טירת כסף, עמ' 23. בפירושו למשלי, נוסח א, עמ' 10, תיאר את ה'המונים' כחלק מ'יושבי קרנות'.

כדין, 'כי אין ראוי לגבירה לסבול הקלאות השפחות ובני בית, ואין ראוי לגביר שיהיה בזה סומך ידיהם, ואין ראוי להם שיעשו זה לאדוניהם ולגבירותיהם'.²⁶ שוויון בין הבריות לא קיים במשנתו של קספי. שלמות האדם מקנה לו יתרונות בחברה על פני זולתו: 'שראוי לנו לתת יתרון מכל צד ומכל פנה לאיש איש כפי שלמותו ויתרונו על זולתו'.²⁷ על רעיון זה חזר קספי גם במקומות אחרים. הוא אף שיבח את הסדרים שהיו מקובלים בפרס במלכות אחשוורוש, בה הקפידו על הפרדה בין המעמדות ועל הכבוד שנשים חייבות כלפי בעליהן: 'להיות כל איש שורר בביתו — תחלה אמרו זה על המלך ואחר על השרים ואחר על הפחותים, כי זה המנהג ראוי שיהיה כולל, ובזה תהיה המדינה שמורה'.²⁸ מסתבר שתפיסה זו השפיעה גם היא על יחסו אל המון העם ואל מקומו בחברה.

לדבריו, העדיף שלא להעלות את רעיונותיו על הכתב, מכיוון שרק מעטים יבינו את דבריו. אבל כוח עליון דחפו לעשות כן: 'וגם הלשון הקצר איני כותב ברצון נפשי, רק שמלאך דוחה את ידי ומניע קולמוסי'.²⁹

כרציונליסט מובהק בז קספי לאמונות עממיות. גם את רחל ולאה ביקר על שהאמינו בכוחם של הדודאים לסייע לפריון האישה, וראה בכך עדות נוספת לקלות דעתן של נשים.³⁰ 'קלות דעת' זו מקורה, לדעתו, במגבלות אינטלקטואליות של הנשים; 'נחיתות' זו היא שקובעת את מעמדן בקרב פשוטי העם והוא המקור לבזו הגדול שכספי חש כלפיהן.³¹ לפי דבריו ההתנגדות לאמונות עממיות נטועה בו כבר מגיל צעיר:

כמו שקרה לי בימי נעורתי שהייתי מלעיג במה שנתפשט בהמוננו, שאין טוב להסתכל במראה בלילה, עד זה כמו שנה ספר לי אחד מחשובי ארצנו בקי בלשון ערבי, שמצא כתוב בספר ערבי מגדולי החכמים שההבטה במראה בלילה תוליד ציות [=עיוות] הפה.³²

בדומה כתב בפירושו לזכריה (א, ח):

בני ההמון יחשבו שידיעת העתידות הוא ענין היותר מעולה שהיה לנביאים, וזה לפי שענין ההמון כלו, וכל תשוקותיו אינו רק לדברים הדמיונים, כקיבוץ

26 שם, עמ' 86. 'הקלאות' על שם הכתוב 'ותקל גברתה בעיניה', בראשית טז, ה.

27 טירת כסף, עמ' 158.

28 פירוש קספי לאסתר, מהדורת לאסט, עמ' 22. על תפיסות עולם דומות בחברה הנוצרית באירופה באותה עת ופולמוסים חברתיים על רקע של פיצול מעמדי ראו: א' ור' כהן, 'תרבות עממית ותרבות עילית: אשליית הניגודים', התרבות העממית, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13–30, ושם בהערות ספרות נוספת.

29 טירת כסף, עמ' 118. והשוו דבריו שם, עמ' 124: 'שמעוני אחי ושימו לבבכם להבין מה שגלה השם אלי'.

30 טירת כסף, עמ' 114.

31 הארכת בואת במאמרי הנזכר לעיל, בהערה 1.

32 טירת כסף, עמ' 10.

הממון והשכיבה עם הנשים והאכילה והשתיה, ולכן ינשאו כל קוסם ומנחש וזולת זה מבעלי הכחות המודיעים העתידות ממאורעי הזמן.³³

תכונות האופי של כספי והבזו שלו ל'המון העם' יש בהן כדי להסביר את נכונותו להתפלמס בתקיפות עם מתנגדיו מכל החוגים מבלי לחוס על כבודם.

בין כספי לרבנים ולמתנגדי הפילוסופיה

כספי הצהיר בספר המוסר שלו, שהוא מכבד את הרבנים ורואה בהם בעלי מקצוע חיוניים בתחומם. אבל הכבוד שהוא חלק לרבנים היה מן השפה ולחוץ. את דבריו יש לבחון בקפדנות. האנקדוטות שהביא בפירושו למקרא ובחיבורים אחרים מסייעות להנחה, שיחסי יריבות שררו בינו ובין מספר רבנים בפרובאנס. לדעתו, יש לראות את הרבנים כפוסקי הלכה ולא כמורי הוראה בתחומים אחרים של אמונות ודעות:

בבחרתי למדתי מן התלמוד חלק גדול. אבל בעונותי לא עלה בידי ידיעת הפוסקים כולם. והיום זקנתי ושבתי ואצטרך כמה פעמים לשאול הוראה מהרבנים ואם הם צעירים ממני לימים. ולמה אבוש מזה? האוכל להיות בקי בכל המלאכות? הנה כשאצטרך אל כוס זהב על דרך משל אלך אל צורפי זהב והאומנים ולא אבוש. וכן כל המצטרך אלכה לי לאיש ואיש, שהאל יפה לכל אחד אומנתו בפניו.³⁴

מדברים אלה עולה שכספי ראה את הרבנים כאומנים הבקאים בתחומי ההלכה גרידא ולא כמנהיגים רוחניים שיש משקל רב לדעותיהם בענייני חברה, תרבות ואמונה. כצורך הבקי בייצור כוס מזהב, כך גם הרב מומחה בתחום מצומצם של שאלות בהלכה. ומכלל הן אתה שומע לאו. אין יתרון לרבנים בפרשנות המקרא ואגדות התלמוד, ובוודאי שלא בשאלות הקשורות בהבנת ההיסטוריה ובתאולוגיה. לדעת כספי, בתחומים הללו כוח הפילוסופים גדול מכוח הרבנים.³⁵

עדות מובהקת למתיחות ששררה בינו ובין רבנים בפרובאנס עולה מן העובדה שרבנים אלה ומתנגדים אחרים לפילוסופיה — ובוודאי לביטוייה הקיצוניים — יזמו כתב פלסתר כנגד ספרו של כספי טירת כסף. הם פנו אל קלונימוס בן קלונימוס, מחכמיה המובהקים של פרובאנס, שישתור בחיבור מיוחד את דעותיו של כספי.

33 אבני כסף, מהדורת 'י' לאסט, לונדון תרע"ב, עמ' 140. וראו שם, גם בעמ' 48, ובספרו תם הכסף, מהדורת 'י' לאסט, לונדון תרע"ג, עמ' 32. וראה גם בפירושו לישעיה, מהדורת הכתר, עמ' 101, שכתובים מפורשים במקרא על מזיקים הם רק כמחשבת 'השוטים מבני הזמן המאמינים מציאות השדים'. והשוו שם בעמ' 233, ד"ה: 'ורוחו' הוא קבצן.

34 ספר המוסר, מהדורת אברהם מס, עמ' 151. וראו שם, בהערה 113, את הנוסח העדיף שבמהדורת לאסט: 'ולא אבוש כי לכל איש ואיש אומנתו יפה בעיניו'.

35 ראו להלן, הערה 53. ברור שאין לדבר על רבני פרובאנס ככלל כמתנגדים לפילוסופיה. היו בה כאלה שהיו מקורבים אליה ובהם המאירי. ראו הלברטל, לעיל, הערה 3.

קלונימוס פנה אל כספי בכבוד רב והתנצל שבשל לחץ הרבנים הוא יוצא בחיבור כנגדו. בדבריו העיד מחד גיסא על עוצמת הלחץ שהופעל עליו, ומאידך גיסא על הסכנה להמון העם שהוא ראה בחיבורו של כספי:

הראוני רבותי כתבים יקרים מפנינים ושאלות ותשובות ממך ומהם, צווני שאעיינן בהם ושאישי עליהם גם אני... סוף דבר חזקה עלי ידם ומצותם... יש בספרך גבירנו שגאות רבות, לפי דעתי דברים חלוקים ראוי לתפוש עליהם. גם כי הספר בכללו אפילו היה כלו בלא תפישה, הייתי בוחר בהעדר חבורו יתר על חבורו, והיה כמוס עמך חתום באוצרות לכבך... כי טוב וראוי ומחוייב להניח ההמון במה שגדלו בו ובמה שיסבלוהו.³⁶

מדבריו של קלונימוס, שם, עולה שהפולמוס בין רבנים בפרובאנס ובין כספי היה תקיף וממושך: 'שנתעוררת להתוכח עם רבותי הקדושים... וירבו הכתבים בינך וביננו'. כספי לא נאות לסגת מעמדו בעקבות פולמוסים אלה. הרבנים חששו מהשפעה שלילית של דבריו על המוני העם בחברה היהודית ומערעור יסודות אמונתם. גם מכתבו של קלונימוס לא הזיז את כספי מעמדו העקרוני, הגם שהוא השיב בכבוד ובנימוס רב. לענייננו חשובה עדותו של קלונימוס על הפולמוס החריף והמתמשך בין כספי לחכמים. מדוע לא היה כספי ער לחשש הכבד, שעליו העיר קלונימוס, פן יובנו דבריו שלא כהלכה בקרב המון העם, ונמצא נזקם רב מתועלתם? ככל הנראה, הדבר נבע מהבז שהוא חש להמון ומחוסר הרצון להתחשב בו. כספי ראה מול עיניו את החכמים המעטים האמונים על 'חכמת ההגיון', דהיינו הפילוסופיה, ולמענם כתב את דבריו. ודאי ראה עצמו ממשיך בכך את דרכו של הרמב"ם שהיה נערץ עליו ביותר, אלא שרמזיו וסודותיו של כספי היו קיצוניים ביותר. יש להניח שהוא הכיר את ההשגה העקרונית של ר' אברהם בן דוד (ראב"ד) — גדול חכמי פרובאנס במאה השתים-עשרה — על הרמב"ם בסוגיה זו, והחליט להתעלם ממנה.³⁷ עוצמת הסכסוך, סירובו של כספי לחזור בו מדעותיו ויחסו אל התלמוד מסבירים את המתיחות הגדולה בינו ובין תלמידי חכמים שבמקומו. באיגרת המוסר ניסה כספי לשכנע את הקוראים שהוא חש כבוד כלפי הרבנים וסיפר בעוקצנות על יחס מתנשא של אחד הרבנים, שאליו פנה בשאלה בהלכה:

והיום זקנתי ושבתי ואצטרך כמה פעמים לשאול הוראה מהרבנים... ויהי היום זבחתי את זבחי, ותרנגולות מפותמות וברבורים אבוסים אף ערכתי שולחני, קראתי למאהבי לאכול ולשתות עמי, כי זבח משפחה היה לי. והלכה השפחה

36 תשובת ר' קלונימוס לאבן קספי, מהדורת י' פרלס, מינכן תרל"ט, עמ' 2–3. וראו שם בעמ' 22: 'אלה הם אחי וגבירי המקומות הפרטיים אשר עוררת בהם רבותי הקדושים. והשלמתי מצותם אשר לא יכולתי לשנות כי מוראם וחתתם על פני, יגדל כבודם'.

37 השגת הראב"ד, משנה תורה לרמב"ם, הלכות תשובה, פ"ה, ה"ה: 'לא נהג זה המחבר [=רמב"ם] מנהג החכמים... וטוב היה לו להניח הדבר בתמימות התמימים ולא יעורר לכם ויניח דעתם בספק, ואולי שעה אחת יבא הרהור בלבם על זה'.

הארורה והכניסה כף חולבת לתוך היורה. ונעלמה ממני הלכה... ואלך מר
בחמת רוחי רעב וצמא לאחד מהרבנים הנכבדים שבעם. והיה הוא בעונותי
מסב על שולחנו עם אשתו ובניו ואוכלים ושותים יין. ואוחיל לו על פתח ביתו
עד נטו צללי ערב. כמעט לא נותרה בי נשמה.³⁸

הסיפור מלמד הן על היחס השלילי של כספי אל הרב (מסב על שולחנו עם אשתו
ובניו ואוכלים ושותים יין), הן על האיבה שחש הרב כלפי כספי, והניח לו להמתין
זמן רב בפתח ביתו, הגם שיכול היה להקדיש דקות מעטות בלבד כדי להשיב לו על
שאלתו. נראה, שהרב חפץ להשפילו בשל פרשת יחסים עגומה ומתמשכת. אנקדוטה
קטנה זו מעידה על עוצמת האיבה של שני הצדדים.

עדות אחרת לאיבה ההדדית שבין כספי לרבנים נשתמרה בסיפורו על ויכוח שהתעורר
בינו ובין אחד החכמים, שבא להוכיחו על הפרשנות האלגורית למעשים במקרא:

אמנם אגיד לך מה שקרה לי עליו זה מעט מן השנים והוא כי שאלנו אחד
ממחפשי מומים בזולתם ולא ירגישו בנמצא אתם, אם אאמין שדברה האתון.
ואני עניתיו מבלי הבטה אל מראהו, ואומר: חי ה' אני מאמין בכל מה שכתוב
בתורה, ולכן אאמין בפסוק ותאמר האתון, ובפסוק וידבר חמור.³⁹

כוונת המתפלמס להוכיח את כספי שאיננו מאמין בסיפור המקראי על אתונו של
בלעם כפשוטו, אלא מפרשו כאלגוריה בלבד. כספי בעוקצנות רבה רמז, שאותו חכם
עצמו בחוסר דעתו מלמד שחמור מסוגל לדבר. העובדה, שכספי מצא לנכון לשלב
אנקדוטה זו בפירושו למקרא, מלמדת על עוצמת האיבה שפיעמה בו והצורך שלו
למצוא לה פורקן.

בפירושו לישעיהו רמז על תלמיד חכם 'מגדולי זמנינו', שבאופן מופגן פגע בספר
מורה נבוכים של הרמב"ם והשליכו לארץ בפומבי. האיש מת בינתיים, וכספי מברך
על מותו:

ולא יקרך עון, כמו שקרה לאחד מגדולי זמנינו — לפי מחשבתו ולפי מחשבת
ההמון — שהיה מעיין בספר המורה בעונותיו, ופגש בזה הלשון, ותכהין עיניו
מראות שם 'לבד', והשליך הספר באף ובחמה. ברוך המקום שעקרו!⁴⁰

38 ספר המוסר, עמ' 151–152.

39 משנה כספ, עמ' 163–164. בדיבור של חמור בן שכם כיוון לבראשית לד, כו. אמנם כספי לא
נמנה עם כמה מחכמי מקומו שפירשו את סיפורי המקרא בדרך אליגורית. הוא הלך בדרך זו רק
במקצת מסיפורי המקרא. השוו דבריו במבוא לטירת כסף, עמ' 20: 'ועתה שמע בני מה שאומר
אני, והוא כי אין ראוי לפי דעתי להוציא סיפור מידי פשוטו אלא א"כ יביא לזה ההכרח, לכן
הספור שיבוא בכתובים על מאמר שנאמר, או מעשה שנעשה, הנה ראוי לנו שנעמידה על חזקתו
ונפרשהו שהוא עניין היה בהקיק'. וראו בעניין זה: כשר, כספי כפרשן פילוסופי (לעיל, הערה 1);
W. Bacher, 'Joseph Ibn Kaspi als Bibelerklärer', *Festschrift zu Hermann Cohens siebzigsten
Geburstag*, Berlin 1912, pp. 119–135.

40 פירוש כספי לישעיהו, מהדורת הכתר, עמ' 363.

על אף ניסיונותיו, כדבריו, לחיות בשלום עם רבנים, לא היה יכול להתאפק מלשלוט עקיצות כלפיהם. הוא לעג לא רק לדעותיהם אלא אף להופעתם החיצונית ולדרך דיבורם. כגון: 'ולא אשא פנים לזקן מעמנו בעל שער וזקן, וסתר [וסבר?] פנים ישים ומתעטף במעיל החסידות וגם עצמות העינים וההבטה אל הארץ. ויהיה הרבנות לראשו אל צד כתפו, וכל מחשבותיו אם העולם מחודש או קדמון'.⁴¹ אחד מנושאי הפולמוס השכיחים בינו ובין רבנים היה היחס לאגדות חז"ל. הוא הקפיד מאוד על נכונותם של רבנים לקבל אגדות רחוקות כפשוטן. באירוניה סרקסטית סיפר על 'חסיד... עם זקן גדול כולו לבן' שהציע לו פירוש אגדי לשאלה מדוע לא נזכר יצחק עם אברהם בתיאור הירידה מהר המוריה לאחר העקדה:

'וישב אברהם אל נערי' (בראשית כב, יט) כי הוא הראש ואין צורך לזכור הנטפלים לו כמו יצחק בנו, ומזה המין בתורה למאות ואלפים. האמנם בהיותו בעיר ולנציאה זה שנים היה מחסדי השם עלי, כי פגע בי חסיד אחד זקן וגדול, עם זקן גדול כולו לבן, ואמר אלי כי לא שב יצחק, כי בשכר מה שסבל להשחט, שלחו השם בגן עדן ועמד שם עד שנשא הנעימה רבקה. ולכן לא נזכר שמו בכתוב במיתת שרה ולא בשליחות אליעזר, עד ששב עם רבקה. אמרתי לו: תנוח דעתך כמו שהנחת את דעתי.⁴²

הוא ביקש מבנו, שלמה, שלא לקבל פירושים מעין אלה מרבנותיו: 'ואם על כל פנים ירצה אחד מרבנותיך התלמודיים שקצת ההגדות אין להם תוך, אבל הם כפשוטם, עם היותם אומרים דברים נמנעים... לא תאבה לו ולא תשמע אל דברי המאמר ההוא'.⁴³ כספי האשים רבנים מסוימים לא רק בהבנה לקויה של אגדות חז"ל (לפי טעמו), אלא גם בעבירות קשות הגם שהעמידו פני צדיקים:

ולכן הוכרח ישעיה לומר טענה כוללת, ושלא יוכלו בני ההמון לסתור אותה. וזה שכאשר היה הנביא אומר להם שהם רעים או סכלים וחסרים, הם אומרים לא כן, אבל אנחנו צדיקים וחסידים ואף חכמים ושלמים... כמו שהוא ענינו גם היום בעוננו.⁴⁴

הוא דיבר על 'חסידים גנבים מעמנו' המרשים לעצמם בצביעות רבה להתלונן על מעשי רמייה שעשה יעקב עם צאן לבן.⁴⁵ באחד מסיפוריו טען שהוא היה נוכח כאשר תלמיד חכם מעוטר בטלית ובתפילין קיים יחסים אינטימיים עם אישה, וכינהו 'נואף':

אני ראיתי אויל רע מעללים נואף אשה חנף ומרע, היה לבוש כל היום טלית מצויצת ותפילין בראשו ובזרועו, והיא שוכבת בחיקו וישם ראשו על ברכיה,

41 מנורת כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, ב, עמ' 87.

42 מצרף לכסף, עמ' 63.

43 ספר המוסר, עמ' 156.

44 פירוש כספי לישעיה, מהדורת הכתר, עמ' 339.

45 מצרף לכסף, עמ' 75.

ושם בשר זרועו. האיש הזה מקיים המצוה? הירצהו השם בזה? והתורה אמרה
'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם' (במדבר טו, לט).⁴⁶

אמנם הוא לא כינה את האיש בתואר 'רב', אבל מן הקביעה שמדובר באדם הלובש
כל היום טלית ותפילין מסתבר שכיוון אל תלמיד חכם או אדם המקורב אל חוגי
הרבנים. ספק באיזו מידה תיאור זה מהימן בכל פרטיו. על כל פנים, רצונו לתאר
תלמידי חכמים המקורבים אל הרבנים כצבועים וכקלי דעת, עולה בבירור מסיפור זה.
מקבילה לתוכחה זו מצויה גם בספר אבן בוחן של קלונימוס בן קלונימוס, שפעל אף
הוא בפרובאנס באותה העת.⁴⁷ זיקתו המרובה של כספי לנושא הזנות בפירושו, כפי
שיידון להלן, תוך האשמת מתנגדיו במעשי זימה, מלמדת שהאשמותיו מכוונות היו גם
כנגד תלמידי חכמים.

חצי ביקורת שלח כספי כלפי תלמידי חכמים שבמקומו גם בשל מגמתם לפרש
כתובי מקרא על פשוטם, גם במקומות שהדבר רחוק על פי שיטתו. במיוחד לעג
להם על שפירשו בדרך זו גם את הנבואות על מפלת אויבי ישראל. במקום לראותן
כמבשרות את ההכרה של האומות באלהי ישראל ובבחירת האומה היהודית, הם
העמידו את השפלת האויבים במרכז פירושיהם. זהו נושא רב ערך וראוי לו דיון נפרד
ונביא כאן דוגמה אחת בלבד:

'והיו מלכים אומניך' (ישעיהו מט, כג) — והנה רבים מחסרי עמנו מתחזקים
בזה הפסוק. ולא תתקור דעתם אם יהיו הפרשים או בני מלכים אומנינו, כל
שכן אם יהיו פילגשי המלכים מניקותינו, כל שכן וכל שכן אם יהיו מלחים
עפר רגלינו כלחוך השור את ירק השדה.⁴⁸

סלע מחלוקת אחר בין כספי ובין רבנים שבקהילתו היה היחס אל לימוד התלמוד.
כספי סבר שראוי לצמצם את העיון בתלמוד — ובעיקר בשקלא וטריא — ולהקדיש
את מרב הזמן לעיסוק בספרי הרמב"ם, משנה תורה ומורה נבוכים:

ראוי לאמת שתהיה לא פחדנית ולא ביישנית. ולמה אשא פנים בתורה? ואין לי
לחלוק נחלת זמני רק עם בוראי נותן נשמת... רואה אני כי כוונת המתעסקים
מכם בגמרא וחדושים ושיטות היא רק לדעת ראיות על המצות המעשיות.
כי לא יספיק לכם הקבלה מספר משנה תורה שחבר רבינו משה, ואעפ"י
שאמר הוא ז"ל: 'ואינו צריך לספר אחר ביניהם'... אבל מדוע ידיעת הראיות
במצות המעשיות חובה, וידיעתם במצות הלכותיות [=עיקרי האמונה] רשות?⁴⁹ ...

46 פירוש כספי למשלי, נוסח א, עמ' 17.

47 ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר,
ירושלים תשנ"ז, עמ' 536. בין השאר כתב שם שירמן: 'קלונימוס מתקיף בזעף גם חסידים צבועים
שאינם רואים סתירה בין מידותיהם המושחתות לבין אדיקותם המופרות. הם מבליטים את הדר
טליותיהם, את יפי תפיליהם ואת פאר המזוזות שעל שער בתיהם, אבל שבע תועבות בלבם'.

48 מהדורת הכתר, עמ' 319.

49 על פי הנוסח בשני כתבי יד, ואצל אברהם: 'אינה רשות'. וראו שם בהערה 131.

אבל יספיק לכם הקבלה החלושה במעט דברים, וגם עם העדר הכנת העניינים כמו שזכרתי. אוי נא לנו כי חטאנו: היהודים מואסים או עוזבים היום את ספר המורה, שכל עצמו להביא מופתים על מציאות אלהינו ואחדותו וקדמותו. והנוצרים יכבדוהו וינשאוהו והעתיקהו.⁵⁰

פליאתו העיקרית של קספי היא שהרבנים נכונים להקדיש זמן כה רב לעיסוק בטעמים המשוערים של ההלכות שבתלמוד. לדעתו די להם בידיעת ההלכות עצמן:

הרב המורה כתב בהלכותיו: סוכה שהיא גבוהה למעלה מכ' אמות פסולה. ותאמרו נואש! ולא ינוח לבכם עד שתדעו אם הוא משום דלא שלטא ביה עינא. או משום דאין אדם יושב בצל סכך אלא בצל דפנות. או משום דסוכה דירת עראי בעינן. כמו שכתוב בגמרא. והמהדרין מן המהדרין לא יספיק להם גם זה. ולא ישבעו עד אשר יסיפו על זה קושיות ושיטות: ואם תמצא לומר ייש לומר, וכאלה רבות.⁵¹

על תפיסה זו חזר גם במקומות אחרים.⁵² הוא לא התנגד לעיסוק זה בטעמי ההלכות ('מורה אני שזה טוב הוא'), ואולם מבחינה עקרונית סבר שהעיסוק שלו ביסודות האמונה היהודית חשוב לא פחות — ולפי דעתו אף יותר — מאשר ההתעסקות בפרטי ההלכות: 'אני בקי במלאכה אחרת. ולמה לא ישוה פסק או הוראה ממצאות הבורא או אחדותו הגדולה ככף חולבת הקטנה?'.⁵³

אין ספק שזאת היא תפיסתו הבסיסית של קספי. ואולם לשוא נחפש אצלו עקביות מלאה בנושא זה ובנושאים אחרים. בפירושו לתורה טירת כסף, בדינונו בפרשת סוטה, כתב:

הביטו העורים, שמעו החרשים, דלגו הפסחים הקיצו ישנים הבינו פתאים! האם אחרי כל זאת תמנעו מלמידת ספרי התלמוד, ואם לא היה הספרים ההם מחוברים מה היינו יודעים בזו המצוה. ולא זו בלבד הודיענו, אבל במה שזכרו בזה גלו לנו ענינים רבים. ודי בזה עדות נאמנה לשלימות רבותינו ז"ל ושלמות דבריהם.⁵⁴

הרי שחובה ללמוד את 'ספרי התלמוד'. אמנם ניתן ליישב את הסתירה בעמדתו. בדברים הללו כוונתו לפרטי ההלכות שבתלמוד, שאין למוצאם במקרא עצמו. ואם ימנע אדם עצמו כליל מלימוד התלמוד לא ידעם, בשעה שעיקר התנגדותו היא

50 ספר המוסר, עמ' 153–154.

51 שם, עמ' 153. הסוגיה התלמודית היא במסכת סוכה ב, ע"א-ע"ב.

52 לדיון מפורט בסוגיה זו, כולל השוואה עם דעותיהם של חכמים יהודים אחרים דאז ראו: טברסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 243–247.

53 דהיינו: יסודות האמונה חשובים יותר משאלת כשרותה של כף חלבית שנפלה לסיר בשו. ספר המוסר, עמ' 152, ולעיל הערה 38.

54 טירת כסף, עמ' 159.

להקדשת זמן ממושך ללימוד פרטי המשא-זומתן התלמודי ולהסתפק בפסיקה של הלכה למעשה. ואולם הסתירה במקומה עומדת. לתכלית זו של ידיעת הפסיקה גרידא, ניתן היה להמליץ לעיין במשנה תורה לרמב"ם, כפי שעשה כספי במקומות אחרים. אלא שסגנונו של כספי הושפע הרבה ממצב רוחו בעת כתיבת הדברים ומגורמים אחרים, ומכאן ההבדלים שבין התבטאויותיו.

פולמוס גלוי וסמוי המצוי ברבות מיצירותיו של כספי הוא שאלת קיום המצוות בידי הפילוסופים. הוא תיאר את הפילוסופים כאנשים שלמים ומובחרים, לא רק מן הבחינה האינטלקטואלית אלא גם בעבודת ה' ה'אמיתית' ובהקפדה על קיום מצוות. בדברים אלה הוא בא לשלול את האשמה החוזרת פעמים הרבה בדבריהם של מתנגדי הפילוסופיה, שהפילוסופים זלזלו בקיום מצוות מעשיות. בין המזכירים האשמות אלה יש למנות גם את ר' משה בן נחמן (רמב"ן) וכמה מן הדמויות המרכזיות שבין המקובלים שפעלו בספרד במאות שלוש-עשרה והארבע-עשרה.⁵⁵ כספי שלל טענות אלה לחלוטין, וטען שהפילוסופים מקפידים על קיום המצוות המעשיות אף יותר ממתנגדיהם:

ולכן יהיו אלו השלמים יותר מדקדקים במצות הלשון והמעשה מזולתם. לא כמו שיאמרו הסכלים ההמונים שהפילוסופים אינם מתפללים הפך מה שהוא האמת, חי ה', לפי שהם, רצוני הפילוסופים יבינו שבחי התפלה שספרו רז"ל, ויבינו מה שאמר אפלטון: התפלה רסן הנפש המתאוה, ומה שאמר יוסיפון על דניאל כי המתפלל עם אלהיו הוא מדבר. כל שכן שאלו לבדם יבינו מלות התפלה שלנו המסודרת מיד הפילוסופים הגדולים אנשי כנסת הגדולה, ודבריהם יוכיחו למי שיבינם ואם הם מעטים. ובכלל אומר אני כי אין מדקדק שלם במצות הלשון והמעשה כמו הפילוסופים מבני עמנו אם נמצאו, וחי ה' שלא אומר זה על צד מליצת השיר או על צד ההמשך לדת היהודים, רק יביאני לזה חפצי לומר האמת מצד מה שהוא אמת, אבל ההמון יטעה לחשבם כפילוסופים, מי שאין לו חלק כלל בפולסופיא [!].⁵⁶

האריכות והחזרות בדבריו אלה — שלא כדרכו — מלמדות על רצונו העז לסתור את ההאשמה הנזכרת. תיאור אנשי כנסת הגדולה כ'פילוסופים גדולים' איננו מקרי. כך תיאר כספי גם את שלושת האבות ודמויות אחרות של מנהיגי האומה ונביאיה, ומטרתו ברורה: 'השלמים' האמיתיים הם דווקא הפילוסופים ולא מתנגדיהם. הוא הסתמך על הכתוב 'ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם' (דברי הימים א כח, ט), דהיינו ידיעת ה' קודמת לעבודתו ומותנית בה.⁵⁷ וכבר הציב הרמב"ם כתוב זה כסמל

55 לרמב"ן ראו: שזח"ה, קבוצת מכתבים בעניני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע, ישרון, בעריכת קובאק, כרך ח, מכתב יג עמ' 123 ('בני אדם שאין מתפללים על דמם ולא מברכים על מזונם ואינם נוהרים על פתם ויינם, ובצנעה אינם משמרים שבתותיהם'); למקורות מדברי המקובלים מדפוס ומכתבי יד ראו: ב"צ דינור, ישראל בגולה, ד, 4, ירושלים תש"ל, עמ' 281–293.

56 טירת כסף, עמ' 7.

57 ספר המוסר, עמ' 131.

לחיוניות ידיעת הפילוסופיה לעבודת ה'.⁵⁸ אמנם, כספי נקט משחק מילים, בכותבו את איגרת המוסר אל שלמה בנו, ואולם אין מדובר במליצת לשון בלבד. מכל יצירותיו של כספי עולה הכרתו העמוקה שהעיון הפילוסופי הוא אבן יסוד בעבודת ה', וניסיונותיו המרובים לשכנע את קוראיו לסגל דרך זו לעצמם מעוגנת בתחושה עמוקה שאין דרך ראויה אחרת. לדעתו, החשד בפילוסופים שאינם מתפללים כהלכה — החוזרת הרבה בפולמוס הנזכר — נובעת מבורותם של מתנגדיהם, החושבים שעיקר התפילה הוא בקשת הצרכים האישיים של הפרט ושל הכלל, בשעה שהפילוסופים מקצרים בתפילתם בבקשת צרכיהם ומאריכים בשבחים לקב"ה: 'כי אין יודע ומאמין בהשגחה על השלמות הגמור כמו הפילוסופים מכני דתנו... כי הדבר היותר נקל בתפלתנו היא בקשת הצרכים'. רק הפילוסוף המסוגל לרדת לעומק משמעות התפילה, מסוגל לגלות בה 'פנות נכבדות מחכמת הטבע והאלהות'.⁵⁹

בין כספי לפרנסי הקהילה

גם פרנסי הקהל היו מושא בוז של כספי. אמנם ההתקפות עליהם אינן כה מרובות וכה עוקצניות כמו אלה שהטיח ברבנים ובמקורבים אליהם, אך חשיבותם רבה לאפיון ביקורתו כלפי סדרי החברה היהודית וכישורי מנהיגיה. כשם שכספי חש דחייה כלפי המון העם בשל מגבלותיהם האינטלקטואליות ומיעוט עיסוקם בפילוסופיה, כן היה גם כלפי המנהיגים. הוא כינה אותם 'טובי העיר, טובי ההמון', כינוי גנאי קלסי בפיו של כספי לאלה שהוא בז להם. דברים אלה כתב בפירוש הכתוב 'אדדה כל שנותי על מר נפשי' (ישעיהו לח, טו), כמי שמבכה את מר גורלו שאלה חבריו ואלה מנהיגיו. הוא סיפר על מותו של אחד מעשירי הקהילה המופלגים, שלא היה אדם משכיל ('חי נפשי היה גם כן עם הארץ גדול'). רק בשל עושרו הרב וסיועו לצורכי הקהילה, הוא זכה במותו להספד מלא שבח ותפארת מצד מנהיגי הקהילה ('שבעה טובי העיר'), על אף שלא היה ראוי לכך בשל השכלתו הדלה. בדברי ההספד הם תיארו את עושרו, את נדיבותו ואת מקומו החשוב בחיי הקהילה, וסיפרו עליו 'שלא יהיה עוד כמוהו איש שלם, הנה היה משכמו ולמעלה מכל החיים'. ההפרזה בשבחים וההתעלמות מבורותו של אותו עשיר הרגיזה ביותר את אבן כספי עד שהוא פרץ בבכי מר ('צעקתי מנהמת לבי צעקה גדולה ומרה'). הנוכחים חשבו שמותו של 'הנבל ההוא' עורר את יגונו. אך, אליבא דאמת, כספי בכה על טיפשותם של המספידים. משלא היה יכול להתאפק עוד, נמלט למקום אחר ושם פרץ בצחוק: 'סבותי מעליהם ובאתי החדרה וצחקתי התפזרה בעצמי, על דעתי האמת. ושבחתי את נפשי על הסבלי, דהיינו, על יכולתו להתאפק ולא לצחוק בפניהם על דברי ההספד שלהם שלא היה בהם ממש'.⁶⁰ בספרו טירת

58 מורה נבוכים לרמב"ם, ח"ג, פנ"א, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' תה; מהדורת מ' שורץ, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 659.

59 מצרף לכסף, עמ' 49.

60 שם, עמ' 37–38. ואולם כספי מציע גם לאחרים ללמוד מהתנהגותו באותו מעמד, שאין טעם להוכיח אנשים בפניהם כשאין סיכוי שהם יאותרו לקבל את הדברים. לא אדע אם המעשה אכן

כסף אף השווה מספר פעמים את המתנגדים לו ואת המתפלמסים עמו לחמורים.⁶¹ הוא רמז בבירור לאי ניקיון כפיהם של מקצת המנהיגים, המשתמשים בכספי הקהילה לצורכיהם הפרטיים. בפירוש הכתוב 'נגיד חסר תבונות ורב מעשקות' (משלי כח, טז) כתב:

הנה כל המפרשים נבערה חכמתם על זה הפסוק, כי לא שתו לבם אל מלאכת הגיון אשר היא היישרות הדבור החצוני והפנימי... ואע"פ שיהיה כתוב: כל נגיד הוא חסר תבונות ורב מעשקות, הנה היה אמת, אם שיהיה אפשרי על המעט. כל שכן שמבואר, שזה ענין נמצא על הרוב, עד שעל דרך זרות נמצא חלוף זה, כי הנגידות והממשלה יביאם להבטל מהעיון בחכמה ובמוסר, ולרוב הוצאתם יהיו בעלי מעשקות. וכן הוא ענין זמננו זה, וכן היה לעולם ברוב...⁶²

הצביעות וההתחסדות, שעליהם הוכיחו נביאי ישראל את המוני העם בזמנם, שרירים וקיימים לרעת כספי גם בזמנו: 'וראה כי בני עמנו הסכלים היו נאנחים ומתאוננים על תלונת "צדיק ורע לו", כי הם היו חכמים וצדיקים בעיניהם, כמנהג המונינו כלם גם היום... ולכן זה הנביא העירם על שהם רשעים גמורים או סכלים גמורים... באומרו "כי כלם ידעו אותי" (ירמיהו לא, לג). וזאת ההכרה תהיה מצד שילמדו מיהו צדיק ויחכם ומיהו רשע וסכל. וזאת ההכרה אינה מעטה ומי יבין'.⁶³ בפירושו לעמוס השווה במפורש את עושק הדלים, שעליו הרבה הנביא להוכיח את ישראל, עם המציאות בזמנו ובמקומו, כגון:

כי הדלים לרוב מרירותם בעושק שיעשו להם התקיפים ישימו עפר על ראשיהם ויצעקו מרה, והתקיפים יביטו לזה דרך לעג ולא ירחמו עליהם כלל... ויעמדו בהסבה בחבורות... לאכול ולשתות יין. ובכלל זה ענין כל רקים ופוחזים גם בארצנו זאת. ובכלל כי היו הדלים אצלם כמו הבהמות... שאלה תכונות צבועיות, כי מה יתרון ומעלה לתקיפים על הדלים, אחר שאין להם חכמה, רק כי התקיפים האלה צבועיים גמורים. וככה אמר אריסטו כי ראוי לבערם מן הישוב כמו החיות הצבועיות.⁶⁴

כספי סבר שהשופטים בזמנו העמידו פני אנשי אמת בסרבתם לקבל שוחד, אך חיפשו דרכים להעבירו לבני משפחתם: 'כענין שופטי זמננו המטהרים מלקח שוחד, ויתירו

התקיים, כדברי כספי, או שהוא פרי דמיונו, ומטרתו לשכנע את קוראיו בעוצמת הדברים. לענייננו אין הדבר משנה.

61 כגון: טירת כסף, עמ' 12, 34, 164.

62 פירוש כספי למשלי, חצוצרות כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, מהדורת י' לאסט, א, פרסבורג 1903, עמ' 122-123.

63 פירוש כספי ליחזקאל יח, יט, מהדורת הכתר, עמ' 111. השוו דבריו בטירת כסף, עמ' 158, שראוי לאדם 'לתת יתרון מכל צד ומכל פנה לאיש איש כפי שלמותו ויתרונו על זולתו'.

64 פירוש כספי לעמוס ב, ז, אבני כסף, מהדורת י' לאסט, לונדון תרע"ב, עמ' 81.

שיתן לנעריהם ולנשיהם.⁶⁵ אמנם הוא לא פירש אם כוונתו לשופטי ישראל או לשופטים נוכרים, אך בהמשך טען ל'חילול השם', ומכאן שכוונתו גם לדיינים יהודים. כמו כן, ביקר קשות כמה מבני זמנו שהעמידו פנים של נדיבים ונתנו צדקה במטבעות מזויפים ופגומים, מתוך ידיעה שהעניים יתביישו לפנות ולהתלונן על המטבעות המזויפים:

לכן הפליג אברהם לדקדק שיהיה הכסף [=שנתן לעפרון] צרוף ונבחר, וזה הפך חסרי השלמות מקצת בעלי חיים אשר בזמננו, כי בתתם מעות לעניים בצדקה יבחרו להם פרוטות מזוייפים או שבורים או שקרים, לדעתם כי לא ישיבוהו להם להחליפו.⁶⁶

יחסו השלילי של כספי אל השליטים מבצבץ גם מבין השיטין של פירושו למקרא. ראינו כן לעיל בפירושו למשלי, ובדומה מצינו בפירושו לתורה בתיאור הפגישה בין יעקב ובניו ששבו ממצרים. הם בישרו לו על הימצאות יוסף ועל שלטונו במצרים. ואולם יעקב נדרש רק להיות בנו בחיים כי הוא בז לשלטון הגזול את זמנו היקר של האדם. לא זו בלבד אלא שגם הסיפורים בתורה על שלטונו של יוסף במצרים באו כדי לתאר את השגחת ה' על עם ישראל וגאולתו בידי יוסף השליט, ולא כדי לפאר את שלטונו:

ודע עוד כי מה שהיה יוסף החכם מפליג בספור כבודו וגדולתו במצרים, לא הי' לשמחתו בענין ההוא המדומה... וספר ויאמר ישראל רב עוד בני חי, וכן ספר עוד מה ששנה עוד יעקב לומר אל יוסף אמותה הפעם וגו'. ושמע בני מה שאפרש בזה, והוא כי בניו הגידו לו שתי הגדות במה שאמרו לו עוד יוסף חי, וכי הוא מושל... ואז אמר רב עוד יוסף בני חי אלכה ואראנו וגו', כאלו הודיע לבניו סכלותם במה שבאו בהמות ימים לבשרו על בשורת הממשלה, כאלו אמר להם ולנו הוראים זה הספור, ענין גדול ונכבד הוא אצלי היות יוסף בני חי, אבל ענין הממשלה לו, לא יזכר ולא יפקד, כי איננו דבר שאשמח בו מצד עצמו בהמצאו לבני כמו שחשבתם.⁶⁷

החכמה והתורה עדיפים אף על המלוכה: 'וארוחתו ארוחת תמיד' — וזה היה טוב לו אם היה חכם ושוקד להגות בתורת ה' יומם ולילה, יותר ממה שהיה טוב לו היותו מלך.⁶⁸

65 טירת כסף, עמ' 77.

66 שם, עמ' 105. ועל דבריו אלה זכה לביקורת חריפה מפי קלונימוס בן קלונימוס, שחס על כבודו של קהילות ישראל שבכרובאנס, כשם שהקפיד עם כספי על רמזים שונים בפירושו, אשר לדעתו של קלונימוס, מנוגדים לעקרונות האמונה היהודית. ראו תשובת קלונימוס (לעיל, הערה 36), עמ' 25; השווא: פינס (לעיל, הערה 1), עמ' 277–278, ושם בהערות 2–3.

67 טירת כסף, עמ' 131–132.

68 פירוש כספי למלכים ב כה, ל, מהדורת הכתר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 279.

כספי כמקור לחקר החברה היהודית בת זמנו

בשני נושאים הקשורים במשנתו החברתית של כספי עסקנו כאן: ביחסיו האישיים הקשים עם רבנים שהתנגדו להשכלה הפילוסופית ובתפיסתו העקרונית על מקומם של המעמדות בחברה כולל ביקורתו על הנהגת הקהילות בזמנו. לדיון בעמדתו של כספי כלפי רבנים שבמקומו יש חשיבות לא רק להכרת עולמו האידיאלי של אינטלקטואל יהודי במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, אלא יש בה כדי ללמד גם על עוצמת המאבקים בתוככי החברה היהודית באותה העת, ועל אופיו של החוג המקורב אל הפילוסופיה בפירובאנס שהשאיר רושם ברור ורב חשיבות בתרבות היהודית באירופה הנוצרית באותה העת. כספי הוא אחד הנדבכים החשובים בחוג זה.⁶⁹

המסקנה העולה מדברינו היא כי לפולמוס הקשה שבין הפילוסופים ובין מתנגדיהם היה גם פן חברתי מובהק. אמנם ראיות לכך מצויות גם במקורות אחרים, ואולם פירושיו של כספי מעידים על גודל האיבה האישית שבין שני המחנות. מי שמאחל ליריביו שישימו קץ לחייהם בעקבות חלומותיהם ומברך על מותם, מעיד על עוצמת השנאה אליהם, גם אם דבריו נאמרו בהומור סרקסטי.

בספרו מנחת קנאות סיפר אבא מרי בן יוסף על אחת הפרשות הכאובות ביותר בקורותיה של החברה היהודית בצרפת בראשית המאה הארבע-עשרה. היהודים שגורשו מצרפת בשנת 1306 נעו ונדו ממקום למקום בחפשם אחר מחסה. מקצתם פנו אל שליט העיר פרפיניאן (Perpignan) בבקשה שיקבלם, אך הם נענו בשלילה. אבא מארי האשים בכך את תומכי הפילוסופיה, שהם פעלו אצל המלך וביקשו להסרב לקבל את יריביהם המגורשים:

ופשטה גזרת מלכות צרפת על כל היהודים, להוציא אותם מכל מדינות מלכותם מביתם החוצה נקיים מנכסיהם, ונאספו כלם במשמר נער וזקן טף ונשים ביום א' הוא יום ששי עשר לחדש אב, ונתגרשו מן הארץ כל היהודים אשר בעיר מונפסלייר (Montpellier)... מקצתם גלו לפרפיאן... ולא נתנו פקידי המלך בעיר פרפיאן, ואמרו כי זה היה בהשתדלות קצת כח המתנגדים לבלתי היות לנו מחיה בעבודתנו.⁷⁰

שמועה זו, שתומכי ההשכלה הפילוסופית פגעו במתנגדיהם, מקבלת חיזוק ברור מעמדתו של כספי. מי שמביע בפומבי את שמחתו על מות אחד מגדולי חכמי ישראל בגלל שפגע בכבוד ספר מורה נבוכים, מעיד על עצמו שלא יירתע מפגיעה באלה שהתנגדו לדעותיו. תפיסת מתנגדי הפילוסופיה כמחבלים באמונה היהודית ובעבודת הקודש — העוברת כחוט השני בכתבי הפילוסופים — משמשת רקע הולם לרדיפתם. הביקורת כלפי הנהגת הקהילה ושכבת העילית גם היא רבת חשיבות לחקר הריבוד

69 על חוג זה ראו, למשל: שירמן-פליישר (לעיל, הערה 47), עמ' 425–541; ק' סיראט (לעיל, הערה 1), עמ' 323–347; ד' שוורץ, ישן בקנקן חדש, ירושלים תשנ"ז.

70 מנחת קנאות לאבא מרי בר' יוסף הירחי, פרסבורג תקצ"ח, מכתב ק, עמ' 179.

החברתי בקהילות ישראל בפרובאנס במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. אמנם, הפירושים המעטים שאותם ניתן ללקט מבין השיטין של פירושי כספי אינם מאפשרים לצייר תמונה מלאה, ואולם לביקורתו הסאטירית ערך רב.

יש להניח, במידה רבה של סבירות, שהאיבה הקשה שבין תומכי ההשכלה הפילוסופית ומתנגדיה, החוזרת ונשנית בפירושי של כספי והביקורת שלו על סדרי החברה היהודית ומנהיגיה, הושפעו גם מאווירת התקופה בחברה הנוצרית. בספרות הבורגנית שנכתבה באירופה הנוצרית באותה העת יש דברי ביקורת וסאטירה קשים כנגד נשים וכנגד קבוצות בחברה המנצלות לרעה את מעמדן. אמנם סאטירה זו היא מוסרית ופוליטית יותר משהיא חברתית, ואולם אין לראות בכך הבדל מהותי, וגם אצל כספי תופסות שתי הראשונות את הבכורה. קלונימוס בן קלונימוס, איש פרובאנס, חברו של כספי ובר הפלוגתא שלו, תפס מקום מרכזי בכתיבת ז'אנר זה בחברה היהודית. אף ייתכן שבפולמוסיו הקשים ובביקורתו הנזכרת הושפע כספי ממנו.⁷¹ סוג זה של סאטירה נתן את אותותיו גם בדרך כתיבתו של כספי ולא רק בתוכן דבריו.⁷²

האם יש לקשור לפולמוס החברתי של כספי — ובמיוחד כלפי שכבות העלית — גם את המקום הנרחב שהוא הקדיש לזימה ולחיי מתירנות, השכיחים בפירושי מעבר למצוי בדבריהם של מפרשי מקרא אחרים בימי הביניים?⁷³ הוא העלה על נס את בקיאותו הרבה בסוגיה זו והתפאר שבתחום זה ידיעותיו רבות אף מאלה של הרמב"ם הנערץ עליו, כגון:

'המתקדשים והמטהרים אליהגנות אחר אחד בתוך' (ישעיהו סו, יז) קרי: "אחת" — ותאר אחת — לאשה זונה... וטעם בתוך — בין שני גברים, כמו 'והעיר בתוך' (במ' לה, ה). וזה ידוע גם אצלנו היום דרך קבוצ' זונות רבות עם זונים רבים, ויסבו על השלחן, ויושיבו זונה אחת בין שני גברים כמו שיעלה מספרם; וכן דרך העם במחולות, וגם אותו הענין לזמה. והנה דרך הארץ ההיא להתרחץ תמיד בגנות, וכבר באר המורה קצת הפסוק הזה (מו"ג

71 על קלונימוס בן קלונימוס וביקורתו החברתית והסאטירית נכתבה ספרות ענפה. ראו: י" שצמילר, "מגילת ההתנצלות הקטן" לרבי קלונימוס בן קלונימוס, ספונות, י (תשכ"ו), עמ' ט-נב; שירמן-פללישר (לעיל, הערה 47), עמ' 514-541.

72 על החלוקה המעמדית באירופה הנוצרית והמתיחות שהתעוררה בין מרכיביה, ראו: G. Duby, *The Three Orders, Feudal Society Imagined*, Chicago and London 1982. ובספרות הנזכרת לעיל, הערה 28. G. Constable, *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge 1995, pp. 249-360. על ספרות הפבליו, בה תוארה האישה באור שלילי, ראו: ש' שחר, המעמד הרביעי, האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 75-78; J.M. Ferrante, *Women as Image in Medieval Literature*, New York-London 1975, pp. 90-92. על זיקתו של כספי לשירה ולפיוט ראו טברסקי (לעיל, הערה 1); ב' ברתקוה, פיוטי ר' יצחק השניר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 24-26. על קשרים בין השירה העברית לשירה הנוצרית בפרובאנס ראו שם, עמ' 26-28.

73 יש מקומות שבהם הסתפק ברמיזה בלבד אגב פירוש הכתובים. כגון: שמואל ב' י, ד, מהדורת הכתר, עמ' 195; הושע ז, יד, אדני כסף, שם, עמ' 61-62; חבקוק ב, טו, אדני כסף, עמ' 119.

ג, לג), רק שלא בא על אמתת פירוש 'אחר אחת בתוך', כי אני בקי באלה הענינים, שבח האל, והוא לא היה בקי.⁷⁴

מסתבר שבפירוש זה וכיצאנו נגד מעשי זנות טמונה גם ביקורת על החברה היהודית בזמנו ובמקומו. ראינו לעיל את הביקורת שלו על תלמיד חכם שאותו הגדיר נוֹאֵף, שהיה ביחס אינטימי עם אישה שעה שהוא מעוטר בטלית ובתפילין.⁷⁵ במקורות אחרים מפרובאנס מאותה העת יש עדות על אווירת מתירנות בחברה היהודית.⁷⁶ מסתבר שהלחץ של השלטונות הנוצריים לאפשר זנות רשמית בקהילות ישראל ולהקים בהן בתי בושת סייעה להתפתחות זו. מנהיגי הערים חששו פן בחורים רווקים יפנו נשים נשואות, ומכאן מאבקם להקמת בתי בושת.⁷⁷

ייתכן מאוד שהפולמוס הסמוי של כספי בסוגיה זו צמח על רקע דומה לזה המצוי בפירושים ובדרשות של ר' יצחק עראמה שפעל בספרד במאה החמש-עשרה. עראמה סיפר על פולמוס קשה שהיה לו בסוגיה זו עם מנהיגי קהילות יהודיות (כנראה מקרב החצרנים) שנכנעו ללחץ הנוצרי והשתכנעו מעמדת הכנסייה, עד שלא זו בלבד שהם הרשו להקים בתי בושת בחברה היהודית, אלא אף סייעו להם במתן סובסידיות ליצאניות:

וכמה פעמים נתחבטתי על זה על אודות הנשים הקדשות שהיה אסורן רופף ביד שופטי ישראל אשר בדורנו, ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהלות ליתן להם חנינה ביניהם, גם יש שמספיקין להם פרס מהקהל כי אמדו כיון שמצילות את הרווקים או הסכלים מחטא סקילה או סכנת שריפה. ואני דנתי על זה פעמים רבות לפניו ולפני גדוליהם... הנה הוא זמה ועון פלילי וחטאת הקהל כלו.⁷⁸

על כל פנים, ספק אם יש מפרש מקרא יהודי מימי הביניים שבפירושו למקרא נשתמרו ידיעות כה רבות לחקר החברה היהודית כבפירושו של אבן כספי.

74 פירוש כספי לישעיהו, מהדורת הכתר, עמ' 403. וראה גם שם, עמ' 137, פירושו לפרק כ, ב.

75 ראה לעיל, הערה 46.

76 ראו: י"ט עסיס, 'חרם דרבינו גרשום ונישואי כפל בספרד', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 251–277; ש"ז הבלין, 'תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 200–257; א' גרוסמן, חסידות ומורדות, נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, 'ירושלים תשס"א, עמ' 255–256. מתוארת שם 'אישה אחת קדשה שהייתה מזומנת לכל עובר ושכ', ובחור יהודי נתן לה מטבע לשם קדושין', ומכאן ברור שאף היא הייתה יהודייה. על כל פנים, עדויות אחרות המובאות שם ובמקורות מקבילים מלמדים שאכן מדובר באווירה של מתירנות.

77 על הכפייה הנוצרית על קהילות יהודיות באירופה הנוצרית לקיים בתי בושת בחברה היהודית ראו בספרי הנ"ל, עמ' 299–243. על עמדת הכנסייה ושלטונות הערים הנוצריות ראו: J.A. Brundage, 'Prostitution in the Medieval Canon Law', *Sisters and Workers in the Middle Ages*, eds. J.M. Bennett et al., Chicago-London 1976, pp. 79–99; V.L. Bullough, 'The Prostitute in the Early Middle Ages', *Sexual Practices and The Medieval Church*, eds. V.L. Bullough & J. Brundage, New York 1982, pp. 34–42.

78 ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, מהדורת ח"י פולק, א, פרסבורג 1849, דף קמא ע"א–ע"ב.